

نگاهی به مرو و کتابخانه‌های آن در دوره اسلامی

فاطمه مهدوی^۱

چکیده

مرو، از شهرهای مهم ایران در دوره‌های مختلف تا سده سیزدهم هجری / نوزدهم میلادی است و از پیشینه تاریخی مهمی برخوردار است. این شهر که حوادث بسیاری را به خود دیده و پشت سر گذاشته، نه تنها از نظر سیاسی، بلکه از نظر فرهنگی و اقتصادی نیز برای حکومت‌ها حائز اهمیت بوده است. از نظر اقتصادی این شهر بر سر راه جاده ابریشم بوده و از نظر فرهنگی نیز در دوره اسلامی دارای کتابخانه‌هایی بوده که مورد استفاده دانشمندی قرار می‌گرفت که از نقاط مختلف بدان شهر رو می‌آوردند. یاقوت حموی از کتابخانه‌های مرو بسیار یاد کرده است.

کلیدواژه‌ها

مرو، تاریخ، کتابخانه، فرهنگ، تمدن اسلامی

مقدمه

ایران تأسیس شد، از آن جمله‌اند کتابخانه صاحب بن عبّاد، کتابخانه منصور نوح سامانی، کتابخانه رصدخانه مراغه، و کتابخانه عضدالدوله دیلمی در شیراز. می‌توان گفت از میان شهرهای ایران، مرو و بخارا به علت سابقه تاریخی بیشتر، آبادتر از شهرهای دیگر بودند و مرکزیت علمی بیشتری داشتند. چنانچه یاقوت حموی در معجم البلدان ضمن تعریف از شهر مرو، کتابخانه‌های آن را چنین توصیف می‌کند: «متأسفم از اینکه از شهر مرو

از قرن اول هجری تا حمله مغول به ایران، مرو مانند دیگر شهرهای ایران، یکی از مراکز علمی بود و کتابخانه‌های بزرگی برای استفاده دانشمندان طالب علم داشت که در کنار مدارس و مساجد گسترش می‌یافتند. در دوره‌های اول تمدن اسلامی، در کنار بیشتر مساجد و مدارس، کتابخانه‌ای برای مطالعه و استفاده علاقه‌مندان وجود داشت. در این دوران کتابخانه‌های بسیاری در شهرهای

جدا شدم، در مرو ده کتابخانه وجود داشت که مانند آنها را از لحاظ داشتن تعداد کتاب و نفاست و ارزش در جهان ندیده‌ام» (۱۸: ۳۷). توجه مسلمانان به کتاب به عنوان وسیلهٔ تعلیم و تربیت و گسترش فرهنگ اسلامی موجب پیدایش کتابخانه‌های متعددی در جهان اسلام شد. مراکز علمی و آموزشی جهان اسلام در ایران در شهرهای ری، اصفهان، شیراز، و مرو دایر بود که دارای کتابخانه‌های وسیع با کتاب‌های نفیس بودند. اکثر این کتابخانه‌ها را سلاطین، امرا، و وزرا تأسیس می‌کردند و تعداد کتاب‌های آنها به هزارها عنوان می‌رسید، مقاله حاضر ضمن بررسی مختصر اوضاع تاریخی مرو، به وجود کتابخانه‌های معتبر دهگانه آن از قرن اول هجری به بعد می‌پردازد.

وجه تسمیه مرو

از مرو در قرون مختلف با نام‌های مارگو^۲، و مارگیانا^۳ یاد شده است. مرو یکی از ایالات هخامنشیان بوده و در اوستا به صورت مورو^۴ و در کتیبه‌های میخی به صورت مارگو آمده است و در دوره‌های سلوکیان، پارتیان، و ساسانیان نیز مارگیانا یا مرغیانا نامیده می‌شد (۱۱: ج ۲، ص ۲۷۴۹-۲۷۵۰). در دورهٔ اسلامی برای تمیز آن از شهر کوچک مروالرو، آن را مروالشاهجهان^۵ منسوب به شاه، و در یونانی مرجانوس نامیدند (۱۲: ۳۰). احتمال دارد، دادن القاب شاهجان و یا شاهیجان و شاهجهان به مرو مربوط به سال‌های اقامت مأمون، خلیفهٔ عباسی، در مرو (۱۸۷-۱۹۶ق.) /

۸۰۲-۸۱۱ م.) باشد. حاکمیت بسیار وسیع دولت مأمون (۱۹۲-۲۱۱ق.) / ۸۰۷-۸۲۶ م.) که از طرف دانشمندان به عنوان نقطهٔ اوج رنسانس شرقی معرفی شده، [در آبادانی] مرو بی‌تأثیر نبوده است (۱۹: ۱۰).

موقعیت تاریخی

شهر مرو، که اکنون از جغرافیای سیاسی ایران خارج شده، در قدیم از ولایات خراسان بزرگ به‌شمار می‌رفت و مدتی پایتخت سلطان سنجر سلجوقی بوده است (۷: ۸۰). تأسیس شهر را به دورهٔ آنتیوخوس اول (۲۶۱-۲۸۰ م.) نسبت داده‌اند. در زمان اشکانیان، شهر مرو به علت قرار گرفتن بر سر راه کاروان چین اهمیت فراوان یافت (۱۱: ج ۲، ص ۲۷۴۹).

مرو در دورهٔ ساسانیان مرکز مرزبان‌ها بود. در سال (۳۰ ق. ۶۵۱ م.) توسط اعراب مسلمان فتح شد و یزدگرد، آخرین پادشاه ساسانی، در روستایی واقع در زیق، در نزدیکی مرو، به قتل رسید (۶: ۲۱۲-۲۱۵). در اواسط قرن دوم هجری / هشتم میلادی، مرو مرکز یک جنبش سیاسی شد که در رأس آن ابومسلم قرار داشت و از ۳۲ ق. ۶۵۲ م. تا زمان طاهریان، به‌عنوان مرکز نواب خلفا باقی ماند (۲۰: ۱۱۲-۱۱۶).

در زمان سامانیان، که مرکز حکومتشان بخارا بود، مرو هنوز به پیشرفت و ترقی خود ادامه می‌داد و در نیمهٔ دوم همین قرن بر اثر قیام‌هایی که علیه سامانیان صورت گرفت، بخشی از آن ویران شد (۲۱: ۲۷۵-۲۷۷)؛

2. Margu

3. Margiana

4. Muro

5. Marro's shahejan

و سرانجام جزء قلمرو غزنویان درآمد و حکومت غزنوی از همین جا پا گرفت. در سال ۴۳۱ق. / ۱۰۳۹م.، در محلی به نام دندانقان، از توابع مرو، سلطان مسعود غزنوی از سلجوقیان شکست خورد، او بعد از شکست در جنگ گفت: «سلطنت را در مرو به دست آوردیم در مرو هم از دست دادیم» (۱۴: ۹۱۷). در دوره سلجوقیان (قرن ۵ و ۶ ق. ۱۱ و ۱۲ م.) مرو دوره توسعه و گسترش را می‌پیمود و مرکز حاکمیت چغری بیگ سلجوقی شد. در سال ۵۴۸ق. / ۱۱۵۳م.، غزها شهر را ویران کردند و این شهر جزء قلمرو خوارزمشاهیان درآمد. در سال ۶۱۸ق. / ۱۲۲۱م.، شهر به دست مغولان ویران شد (۲۱: ۲۷۵-۲۷۷). در زمان شاهرخ تیموری، مرو دوباره رونق گرفت و عظمت و شکوه گذشته خود را باز یافت. با احیای کانال‌های قدیمی، شهر دوباره ساخته شد، اما از حمله دائم ازبک‌ها و افغان‌ها و آسیب‌های ناشی از آن در امان نبود. سرانجام در سال ۱۳۰۲ق. / ۱۸۸۴م.، روس‌ها مرو را تصرف کردند. اکنون مرو، با نام «مری»، یکی از شهرهای جمهوری ترکمنستان است و بسیاری از مردم آن به زبان فارسی علاقه و آشنایی دارند (۹: ۱۰۶-۱۰۷).

مرو شهری ثروتمند بود و به داشتن انواع محصولات کشاورزی و صنایع از جمله ابریشم و پارچه‌های گران‌بها شهرت داشت. مرو علاوه بر حاصلخیزی خاک و فراوانی آب، از نظر موقعیت سیاسی [نیز، قابل توجه بود، زیرا] بر سر شاهراه‌های بزرگ بین‌المللی دنیای قدیم و میانی قرار داشت. جاده ابریشم و راهی که از آن عاج و ادویه از هندوستان به

سواحل دریای مدیترانه می‌رفت، از این شهر می‌گذشت. مسجد باشکوهی که ابومسلم خراسانی در آن ساخته بود، تا قرن‌ها شهرتی بسیار داشت (۹: ۱۰۶-۱۰۷). مرو پیوسته یکی از مراکز علمی محسوب می‌شد. اگرچه از وضع کتابخانه در مرو قبل از اسلام اطلاع دقیقی در دست نیست، اما این مسئله حائز اهمیت است که در عهد ساسانیان توجه به کتاب، به‌ویژه کتاب‌های مذهبی، زیاد شد (۸: ج ۲، ص ۲۱۷۷). مرو یکی از مراکز مسیحیت و مانی‌گری در دولت ساسانی نیز بوده است و در زمان مانی (متوفی سال ۲۷۶م.) در مرو مجمع مانی‌گری منظمی وجود داشته است (۱۹: ۲).

کتابخانه در تمدن اسلامی

در قلمرو تمدن اسلامی، کتابخانه دارای ارج و منزلت والایی بود و از ارکان اساسی جامعه اسلامی محسوب می‌شد. نهادهایی چون مدرسه، دانشگاه، دارالعلم، بیت‌الحکمه، و کتابخانه در سایه ثبات و صلح [در تمدن اسلامی] شکوفا شدند. هزینه مسکن و غذای طالبانی که از نقاط دور وارد این نهادها می‌شدند، توسط آنها تأمین می‌شد. شکوفایی تمدن اسلام مقارن با زمانی بود که در اروپا معدود کتابخانه‌هایی وجود داشت که در آنها کتاب‌ها به زنجیر کشیده می‌شد. در واقع با سقوط امپراتوری روم و به قدرت رسیدن طوایف وحشی در نقاط مختلف اروپا، کتابخانه‌های دوره باستان از بین رفت و دستاوردهای فرهنگی تمدن یونانی و رومی به زوال کشیده شد، مجموعه‌های کوچک

نسخ خطی، که در صومعه‌های اروپا، از یونان تا ایسلند، با رنج و دشواری استنساخ و نگهداری می‌شد، نمونه‌ای از کتابخانه‌های اروپایی بود (۳: ۱۴).

همزمان با انحطاط فرهنگی در اروپا، در این سوی جهان، در حوزه تمدن اسلامی زمینه مساعدی برای رشد نهادهای فرهنگی فراهم می‌شد که می‌توان برای مثال از دارالحکمه بغداد نام برد که تعداد کتاب‌های نجوم، معماری، و فلسفه آن به ۶۵۰۰ جلد می‌رسید.

با ایجاد مدرسه نظامیه بغداد، در اوایل نیمه قرن پنجم هجری، دارالکتب مجهزی در آن دایر شد. در این کتابخانه به کتابداران ماهیانه ده دینار حقوق پرداخت می‌شد. نظامیه دیگری به امر نظام‌الملک، وزیر سلجوقیان، در مرو تأسیس شد (۵: ذیل "نظامیه"). مجدالملک البلاسانی، همدوره نظام‌الملک، کتابخانه‌های [متعددی] در مرو تأسیس کرد. تاریخچه کتابخانه‌های مرو از زمان تصرف آن توسط اعراب آغاز می‌شود، مثلاً احمد بن طیفور (۲۰۴-۲۸۰ ق.) نویسنده کتاب تاریخ بغداد و دانشمند قرن سوم هجری / نهم میلادی، که بنا به عقیده پژوهشگران حقیقتاً مدارک تاریخی را به کار گرفته است، اطلاع می‌دهد وقتی که یزدگرد سوم، آخرین پادشاه ساسانی (۶۳۲-۶۵۱ م.)، از تعقیب اعراب فرار کرد در سال ۳۱ ق. / ۶۵۱ م. وارد مرو شد و به همراه او از شهرهای مرکزی کتاب‌های نسخ خطی پهلوی را به آنجا آوردند (۱: ۸۷). درباره کتابخانه‌های موجود در مرو، اطلاعات جالبی توسط یاقوت ارائه شده است. وی سه

سال در مرو زندگی کرد تا کتاب معجم البلدان خود را با استفاده از کتاب‌های موجود در آنجا به پایان برساند، زیرا پیش از هجوم مغول‌ها و ویرانی مرو در این شهر کتابخانه‌هایی با کتاب‌های نفیس فراوان وجود داشته است (۱۳: ۹۶).

مصادف با حمله مغول، در مرو دو کتابخانه بزرگ با مجموعه نفیس وجود داشت که ارزش هر یک ۲۰۰ دینار طلا بود و همراه با تمام ساکنان و بناهای باشکوه در حمله مغول از میان رفت (۹: ۱۰۷).

درباره وجود کتابخانه در مرو، در قرن سوم و چهارم هجری / قرن نهم و دهم میلادی، به غیر از مجموعه نسخ خطی پهلوی، که توسط یزدگرد سوم به آنجا آورده شده بود، هیچ‌گونه اطلاعاتی در منابع دیگر یافت نشده است. البته در زمان اقامت مأمون خلیفه عباسی، دانشمندان زیادی در آن شهر زندگی می‌کردند، بنابراین وجود کتابخانه در آنجا حتمی است. اطلاعات صحیح و موثق درباره کتابخانه‌های مرو فقط از قرن پنجم هجری / یازدهم میلادی به بعد، یعنی زمانی که شهر اقامتگاه برخی از حکمرانان و سلاطین سلجوقی شد، در منابع آمده است (۱۹: ۵). بر طبق بعضی اسناد، کتابخانه‌های مرو در دوره اسلامی شامل کتاب‌هایی بوده که از خزانه یزدگرد بدانجا برده شده و یزدگرد کتاب‌ها را بعد از حمله اعراب در مرو باقی گذاشته است.

از اواسط قرن ششم قمری / دوازدهم میلادی، در حقیقت پس از مرگ سلطان سنجر در سال ۵۵۲ ق. / ۱۱۵۷ م.، زمانی که

مرو از پایتختی افتاد و کار خوارزمشاهیان بالا گرفت، اطلاعاتی دربارهٔ ایجاد کتابخانه‌های جدید در این شهر وجود ندارد و به نقل از ابن‌اثیر کتابخانه‌ها توسط ترکان غز ناپود شده بود (۱۹: ۷).

خانم اُ. پیتو، پژوهشگر ایتالیایی، ضمن ذکر کتابخانه‌های مرو از کتابخانه‌هایی نام برده که در سال ۵۴۸ ق. / ۱۱۵۳ م. توسط غزها سوزانده شده است. البته با توجه به اینکه غزها در نیمهٔ دوم قرن چهارم هجری / دهم میلادی دین اسلام را پذیرفتند و در اسلام کتابخانه، مسجد، و مدرسه جزء مقدسات محسوب می‌شود، این ادعا از نظر خانم پیتو عاری از حقیقت به نظر می‌رسد^۶ و ابن‌اثیر هم که ناپود شدن کتابخانه‌های نیشابور را به دست ترکان غز ذکر کرده، دربارهٔ حرکات مشابه در مرو هیچ‌گونه اطلاعاتی به دست نداده است، و برعکس گواهی می‌دهد که با فتح مرو توسط غزها این شهر خوب اداره می‌شد و علمایی مثل تاج‌الدین ابوسعید سامانی، شیخ‌الاسلام علی بلخی، و سایرین مورد احترام بودند. یاقوت نیز پس از گذشت نزدیک به ۶ سال (در سال ۵۹۵ ق. / ۱۱۹۸ م.) بعد از غارت شهر توسط غزها به مرو آمد و سه سال در آنجا زندگی و از کتابخانه‌های آن استفاده کرد و اثر مشهورش *معجم‌البلدان* را به‌وجود آورد، که به عقیدهٔ ایگناتی یولیانوویچ کراچکوفسکی^۸ مجموعهٔ گنجینه‌های ادبیات عرب در شش قرن است. یاقوت در سال

۶۱۶ ق. / ۱۲۱۹ م.، به دلیل هجوم مغولان مرو را ترک می‌گوید. کلیهٔ کتابخانه‌هایی که در این شهر در قرن چهارم [تا ششم] هجری / دهم تا دوازدهم میلادی ایجاد شده بودند، در آغاز قرن هفتم هجری / سیزدهم میلادی نیز دایر بودند و فعالیت می‌کردند (۱۹: ۷).

کتابخانه‌های مرو

۱. کتابخانهٔ نظام‌الملک

این کتابخانه در مدرسهٔ مرو که در نیمهٔ دوم قرن پنجم هجری، توسط خواجه نظام‌الملک وزیر آل ارسلان و ملک‌شاه سلجوقی تأسیس شد، به‌صورت عمومی اداره می‌شد و یکی از مراکز فرهنگی به‌شمار می‌رفت. یاقوت حموی، مورخ و جغرافی‌دان نامی اسلامی دربارهٔ این کتابخانه می‌نویسد: «در سال ۶۱۶ ق. / ۱۲۱۹ م. (آغاز حملهٔ مغول به ایران)، شهر مرو را ترک گفتم، در آن هنگام این شهر از جایگاه علمی و اجتماعی خوبی برخوردار بود. من سه سال در آن شهر اقامت داشتم و چنانچه حملهٔ مغول در پیش نبود تا واپسین دم حیات از آنجا خارج نمی‌شدم. در این شهر ده گنجینه از کتب موقوفه بود که از جهت کثرت و نیکویی نظیر آن را در دنیا نیافتم... یکی از آنها خزانهٔ الکتب نظام‌الملک حسن بن اسحاق بود. استفاده از این کتابخانه‌ها بی‌نهایت آسان بود. همواره بیش از دویست مجلد از این کتب، با اینکه دویست دینار ارزش داشت، بدون ودیعه در خانهٔ من بود» (۴: ۵۲).

6. O. Pinto

۷. در حالی که غزهای صحراگرد، علیه سلطان سنجر سلجوقی که پایتختش مرو بود طغیان کرده، مرو را به آتش کشیدند و خود سلطان را نیز به اسارت گرفتند.

8. I. I. Krachofskii

۲. کتابخانه قطان مروزی

ابوعلی حسن بن علی قطان مروزی که یکی از مشاهیر، نویسندگان، و پزشکان بنام ایران بود در سال ۴۶۵ ق. در مرو به دنیا آمد. وی شاگرد ابوالعباس لوکری بود و تألیفاتی دارد، از جمله کتاب *الدوحه* در انسب و کیهان شناخت در هیئت. کتابخانه بزرگ او در مرو، مرجع دانشمندان و علمای ایران بود. پس از اینکه به سال ۵۳۶ ق. اَلسز خوارزمشاهی مرو را گرفت، لشگریانش دست به غارت کتابخانه زدند و در سال ۵۳۸ ق. که ترکان غز بر خراسان دست یافتند، این دانشمند عالیقدر را اسیر کردند و چون زبان به پند و اندرز آنان می‌گشود و از اعمال ناروایی که مرتکب شده بودند آنان را مذمت می‌کرد آنقدر در دهانش خاک ریختند تا در ۵۴۸ ق. شهید شد (۱۷: ۱۸-۱۷).

۳. کتابخانه خاندان سمعانی

سمعانی‌ها، مانند خجندی‌ها از خاندان‌های معروف و مشهور به فضل و دانش هستند. از طرف این خاندان دو کتابخانه در مرو تأسیس و دایر شد. شهاب‌الدین سمعانی در خانقاه خود در مرو کتابخانه‌ای بزرگ بنیان نهاد که یاقوت حموی نیز متذکر آن است. کتاب *روح‌الارواح* شهاب‌الدین سمعانی یکی از آثار بدیع نظم و نثر فارسی در قرن هفتم هجری است (۱۵: ۲۹).

۴. کتابخانه عزیزیه

این کتابخانه را عزالدین ابوبکر عتیق زنجانی یا عتیق بن ابی‌بکر، یکی از نزدیکان

سلطان سنجر، تأسیس کرده و در مسجد جامع قرار داشته است. واقف مزبور شراب‌دار سلطان سنجر سلجوقی بود. وی نخست در بازار مرو میوه‌فروشی می‌کرد، سپس ساقی سلطان سنجر شد و نزد او بی‌اندازه مقرب بود. این کتابخانه در قرن ششم هجری / دوازدهم میلادی تأسیس شد و عزالدین ابوبکر آن را وقف عام کرد. از بهترین نشانه‌های لیاقت و درایت او اینکه اقدام به احداث کتابخانه‌ای عمومی برای استفاده اهل علم و دانش کرد. این کتابخانه حدود ۱۲ هزار جلد کتاب داشته است (۱۶: ۴۳).

۵. کتابخانه کمالیه

نسبت آن به جایی و شخصی نامعلوم است. این کتابخانه در جنب مسجد مرو قرار داشته و یاقوت حموی از واقف آن اظهار بی‌اطلاعی کرده است. شمار کتاب‌های این کتابخانه بسیار بوده است (۱۸: ۳۹؛ ۱۹: ۴۳).

۶. کتابخانه شرف‌الملک

این کتابخانه را مستوفی ابی‌سعید محمد بن منصور، حنفی مذهب، که در سنه ۴۹۴ ق. وفات کرده، ساخته و وقف عام کرده است. در قرن پنجم هجری / یازدهم میلادی در مرو کتابخانه‌ای وجود داشت که آن را شرف‌الملک ابوسعید محمد بن منصور پایه‌گذاری کرده بود. در منابع نام اختصاری بنیان‌گذار این کتابخانه، بومنصور مستوفی آمده است. او کارمند ارشد دولت در دربار غزنویان بوده و مدت زیادی عمر کرده است، در جوانی در خدمت سلطان مقتدر محمود غزنوی

۳۸۷-۴۲۱ ق. / ۹۹۸-۱۰۳۰ م.) بود و در سال ۴۹۴ ق. / ۱۱۰۰ م. درگذشت. ممکن است حتی کتابخانه او در مرو و قبل از کتابخانه نظام‌الملک و مجدالملک در نیمه قرن پنجم هجری / یازدهم میلادی تأسیس شده باشد (۱۸: ۳۹؛ ۱۷: ۴۳).

۷. کتابخانه تاج‌الاسلام

خاندان سمعانی کتابخانه دیگری در مرو تأسیس کردند که کتابخانه تاج‌الاسلام است. مؤسس آن ابوبکر سمعانی است که تألیفاتی بسیار دارد مانند *انساب و تاریخ مرو و تاریخ بغداد* (۱۸: ۹).

۸. کتابخانه مدرسه عمیدیه

این کتابخانه را عمیدالملک، وزیر دانشمند طغرل بیک سلجوقی (۴۳۹ ق.) که مردی فاضل و دانشمند بود ساخته و وقف عام کرده است. وی در خراسان زاده شد و حنفی مذهب بود و علاقه وافری به زبان فارسی داشت. وقتی به وزارت رسید، دستور داد قوانین و دفاتر امثله و منشورها به فارسی نوشته شود. این کتابخانه در قرن ۶ ق. / ۱۲ م. در مرو ایجاد شد (۱۸: ۳۹).

۹. کتابخانه مجدالملک

بانی این کتابخانه مجدالملک یزدی (۶۸۱ ق.)، از رجال و وزرای ایلخانان مغول و از خاندان جوینی، پسر صفی‌الملک ابوالمکارم بود. وی در ملازمت شمس‌الدین جوینی بود، و در آخر عمر به حکم سلطان احمد تکودارخان حبس و سپس کشته شد (۱۰: ج

۲، ص ۲۶۵۸). این کتابخانه جزء کتابخانه‌های دهگانه عمومی مرو بوده است.

۱۰. کتابخانه خاتونیه (خاتون)

این کتابخانه در مدرسه خاتونیه مرو قرار داشت و بنیان‌گذار آن یکی از بانوان خیر و دانش‌پرور خاندان سلجوقی بود (۱۸: ۳۹).

۱۱. کتابخانه ضمیریه

محل آن در خانقاه ضمیریه بود که به عرفای مرو تعلق داشت. این کتابخانه ۲۰۰ مجلد کتاب داشت که همه منحصر به فرد بوده و هر مجلد آن ۲۰۰ دینار ارزش داشته است (۲: ۲۳۴-۲۳۵).

نتیجه‌گیری

با توجه به تاریخ علم در دوره اسلامی، که شرح آن به اختصار گذشت، می‌توان گفت زمانی که در اروپا کتابخانه‌های معدودی وجود داشت و طوایف وحشی در نقاط مختلف اروپا ابنیه و کتابخانه‌ها را به آتش می‌کشیدند و تمدن یونانی و رومی رو به زوال می‌رفت و دوران انحطاط فرهنگ اروپا فرارسیده بود، تمدن اسلامی در زمینه‌های مختلف سیاسی و فرهنگی رو به شکوفایی کامل بود. در ایران و نیز در شهر مرو که از شهرهای ثروتمند ایران بود همراه با پیشرفت‌های اقتصادی، کتابخانه‌هایی با کتاب‌های نفیس و ارزشمند وجود داشت چرا که کتابخانه، مسجد، و مدرسه در قلمرو تمدن اسلامی دارای منزلت والایی بود. همان‌گونه که اشاره شد کتابخانه‌های دهگانه مرو مورد استفاده دانشمندان معروفی

از جمله یاقوت حموی بوده است و او اثر معروف خود را با استفاده از کتاب‌های نفیس موجود در کتابخانه‌های مرو نوشته است.

منابع

۱. ابن ابی طاهر، احمد بن ابی طاهر. کتاب بغداد. بغداد: مکتب نشر الثقافة الاسلامیة، ۱۳۶۸ ق. / ۱۹۴۹ م.
۲. بویل. ا. جی. تاریخ کمبریج. ج ۵: از سلاجقه تا فروپاشی دولت ایلخانیان. ترجمه حسن انوشه. تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۳.
۳. تامپسون، جیمز. تاریخ اصول کتابداری. ترجمه محمود حقیقی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۴۶.
۴. حقیقی، محمود. «بررسی کتابخانه‌های مدارس و دانشگاه‌های قلمرو تمدن اسلامی و مقایسه آنها با کتابخانه‌های اروپا در قرون وسطی». مشکوة، ۴۷ (تابستان ۱۳۷۴).
۵. دهخدا، علی‌اکبر. لغت‌نامه. ذیل «نظامیه».
۶. رئیس‌السادات، حسین. «تاریخ شهرهای مرو». تحقیقات جغرافیایی، دوره اول، ۲ (۱۳۶۵).
۷. عمید، حسن. فرهنگ عمید: جغرافیا و تاریخ و اطلاعات عمومی. تهران: جاودان، ۱۳۴۶.
۸. «کتابخانه در ایران». دایرةالمعارف فارسی [مصاحب]. ج ۲، ص ۲۱۷۷.
۹. متحدین، ژاله. دانشنامه کوچک ایران: اساطیر، تاریخ، جغرافیا و نامداران علم و ادب ایران. تهران: توس، ۱۳۸۱.
۱۰. «مجدالملك یزدی». دایرةالمعارف فارسی [مصاحب]. ج ۲، ص ۲۶۵۸.
۱۱. «مرو». دایرةالمعارف فارسی [مصاحب]. ج ۲، ص ۲۷۴۹-۲۷۵۰.

۱۲. معیری، هایده. «مرو کهن و مرو تاریخی». تحقیقات تاریخی، دوره دوم، ۴-۵ (بهار و تابستان ۱۳۶۹).
۱۳. مفتاح، الهامه. «جغرافیای تاریخی مرغاب- مروالرو». تحقیقات تاریخی، دوره دوم (بهار و تابستان ۱۳۶۹).
۱۴. مویدثابتی، علی. «شهر مرو». گوهر، دوره چهارم، ۱۱ و ۱۲ (بهمن و اسفند ۱۳۵۵).
۱۵. نیک‌پرور، محمد. کتابخانه‌های استان خراسان از آغاز اسلام تا عصر حاضر: شامل کتابخانه‌های عمومی- خصوصی- آموزشی- شخصی. خراسان: اداره کل فرهنگ و هنر خراسان، ۱۳۵۱.
۱۶. همایونفرخ، رکن‌الدین. تاریخچه کتابخانه‌های ایران و کتابخانه‌های عمومی. تهران: هفته کتاب، ۱۳۴۴.
۱۷. همو. «تاریخچه کتاب و کتابخانه در ایران». هنر و مردم، دوره پنجم، ۵۳ و ۵۴ (اسفند ۱۳۴۵ و فروردین ۱۳۴۶).
۱۸. همو. کتاب و کتابخانه‌های شاهنشاهی ایران. ج ۲: تاریخچه کتابخانه‌های ایران از صدر اسلام تا عصر کنونی. تهران: وزارت فرهنگ و هنر، ۱۳۴۷.
۱۹. یازبردی‌یف، آماز. کتابخانه‌های قرون وسطایی مرو. ترجمه نورمحمدی عاشورپور. عشق‌آباد: رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۰.
۲۰. یاقوت حموی، یاقوت بن عبدالله. معجم البلدان. ج ۵. بیروت: داربیروت، ۱۹۵۷ م.
۲۱. یاکوبوفسکی، ا. «مرو در دائرةالمعارف اسلام». ترجمه وهاب ولی. تحقیقات تاریخی، ۶ و ۷ (پاییز ۱۳۷۱).

تاریخ دریافت: ۱۳۸۴/۷/۱۳